

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

RAZUMEVANJE PRAVDE U SOLONOVIM ELEGIJAMA

Sažetak: U radu se istražuje razumevanje pravde u sačuvanim stihovima Solonovih elegija. U njima se, po autoru, nagoveštava tzv. zakonska pravda, što je posledica Solonove odlučnosti da zakone i pravdu primarno razume kao tvorevinu ljudi, ne oduzimajući istovremeno legitimitet zasnovanosti običajnosnog u božanskom poretku sveta. Atinjani su naime Solonu dali sva ovlašćenja zakonodavca, da bi ostvario široki program socijalnih, političkih i ekonomskih reformi radi uspostavljanja jedinstva *polisa* koji je bio zapao u duboku krizu. Solon je, spasavajući Atinu, načinio niz radikalnih rezova u svim sferama njenog života, ali to, naravno, nije značilo nivelisanje imovinskih i drugih razlika između aristokratije i *demosa*. Solon, konačno, pravdu nije shvatao tako da svaki građanin prilikom raspodele ima ili dobije istu meru časti i dobara, odnosno kao aritmetičku jednakost, već pre kao distributivnu tj. geometrijsku srazmeru, koja je vodila računa o nečijem statusu i zaslugama koje mu na osnovu toga pripadaju.

Ključne reči: Solon, pravda, zakonska pravda, *polis*, aritmetička jednakost, geometrijska srazmera.

Hvaleći kratkoću i sažetost spartanskog izričaja Platon (*Protagora* 342e-343b) kaže da su ljudi koji umeju takve rečenice besediti „sasvim obrazovani”. Baš takvi su, po njemu, bili Tales, Pitak, Bijant, Solon, Kleobul, Mison i Hilon. Pomenutim nabravanjem Platon je dao jednu od najpoznatijih lista tzv. sedmorice mudraca.¹ Ono što su mudraci zaveštali Apolonu u delfijskom hramu, a što su potom Heleni slavili („Spoznaj sebe” (*γνῶθι σαυτόν*)) i „Ništa previše” (*μηδὲν ἄγαν*)), predstavlja u stvari samo središte kultivacije prirodne svesti i volje kod njih. Prva maksima kao zahtev za samospoznajom, postaće osnovom celokupne helenske civilizacije, a druga kao predstava o meri, sasvim verovatno izrasta iz svesti o dubini i složenosti protivrečnosti arhaičkog *polisa*. Osim Hilonove izreke „Spoznaj sebe”, na samospoznaju referira i Talesova izreka „Teško je upoznati samog sebe” (*χαλεπὸν τὸ ἑαυτὸν ᾶναι*). Kada je mera u pitanju, pored

¹ Diogen Laertije piše kako su postojale različite priče o tome šta su sve sedmorica mudraca predstavljala, kao i nesporazumi u vezi njihovog stvarnog broja. U zavisnosti od autora Diogen navodi ukupno 22 mudraca: Tales, Bijant, Pitak, Solon, Aristodem, Pamfil, Hilon, Kleobul, Anaharsis, Periandar, Akusilaj, Skabar, Mison, Epimenid, Leofant, Ferekid, Pitagora, Lasos, Anaksagora, Orfej, Lin, Epiharm. D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 13.

Solonovih izreka: „Ništa previše”, i „Ne oholi se” (*μη θρασύνου*), treba pomenuti i Kleobulove: „Mera je najbolja” (*μέτρον ἄριστον*), „Prijatelj vrline, neprijatelj zla” (*ἀρετῆς οἰκείον, κακίας ἀλλότριον*), „Vladaj nasladama” (*ἡδονῆς κρατεῖν*), Hilonove: „Ne preti slobodnim ljudima: nije pravedno” (*μη ἀπειλεῖ τοῖς ἐλευθέροις· οὐ γὰρ δίκαιον*), „Savladaj nagon” (*θυμοῦ κρατεῖ*), „Pokoravaj se zakonima” (*νόμοις πείθου*), Talesove: „Neumerenost je štetna” (*βλαβερόν ἀκρασία*), „Pokaži meru” (*μέτρῳ χεῖ*), Pitakovu: „Prepoznaj srećan trenutak” (*καιρὸν γινῶσι*), Bijantove: „Ljubi razboritost” (*φρόνησιν ἀγάπα*), „Radu pridaj trajni spomen, srećnom trenutku oprez, karakteru plemenitost duše, naporu umeštenost, strahu samilost, bogatstvu prijateljstvo, rečima nagovor, ćutanju sredenost, razumu pravednost, smelosti hrabrost, delu snagu, slavi nadmoćnost” (*ἔξεις ἔργῳ μνήμην, καιρῷ εὐλάβειαν, τρώπῳ γενναϊότητα, πόνῳ ἐγκράτειαν, φόβῳ εὐσέβειαν, πλούτῳ φιλίαν, λόγῳ πείθῳ, σιγῇ κόσμον, γνώμῃ δικαιοσύνην, τόλμῃ ἀνδρείαν, πράξει δυναστείαν, δόξῃ ἡγεμονίαν*) i Perijanderove: „Brini se o svima” (*μελέτα τὸ πᾶν*), „Demokratija je bolja od tiranije” (*δημοκρατία κρείττον τυραννίδος*), „Kad si srećan budi umeren, kad si nesrećan budi razborit” (*εὐτυχῶν μὲν μέτριος ἴσθι, ἀτυχῶν δὲ φρόνιμος*).² Ove izreke, usmerene na razvijanje kulture delatnih vrlina kod čoveka, među njima i pravednosti, činiće potom duhovnu bazu helenskih filozofsko-etičkih koncepcija, i kao filozofeme ući će u njihove ontološke temelje.

Takva gnomska mudrost postaće rukovodeće načelo u neposrednom životnom delanju ljudi, kako u odnosu čoveka prema svojoj svesti, ličnosti, interesu i domaćinstvu, tako i u odnosu prema običajnosnim i političkim oblicima svoje zajednice, te u odnosu prema sudbini i bogovima. Ono što takođe izlazi na videlo u izrekama sedmorice mudraca je njihova smelost da običajnosnu pravdu i zakone razumeju kao prevashodno ljudsko delo, ne oduzimajući istovremeno legitimitet zasnovanosti običajnosnog u božanskom poretku sveta.

Delimično sačuvani Solonovi³ stihovi koncentrisani su tako da se relativno lako mogu izdiferencirati na dve oblasti. Jedna grupa pesama poučnog je karaktera i izložena je u sadašnjem vremenu, što je slučaj sa većinom njegovih elegija. One daju pregled načina života Helena njegovog doba, preglede opštih prilika u Atini, kao i odgovarajuće savete, upozorenja i opomene. U drugu grupu pesama, koje Solon piše u prošlom vremenu, spadaju fragmenti tetrametara i jampskih stihova, zajedno sa šest do devet stihova njegovih elegija. Ova grupa pesama najčešće izveštava o delatnosti u vezi sa stvarima koje se tiču *polisa*, i daje opravdanja postignutih rezultata.

Fragment broj 24 sačinjen od dvadeset sedam jampskih stihova, u kojem Atinjani govori u svoje ime, polažući račune pred „sudom vremena”, kako zbog koloritnog obilja slika, tako i zbog snažnog saosećanja za sudbinu svakog čoveka, pretvara ovu pesmu u jedan od najličnijih dokumenata među svim sačuvanim fragmentima koji ima-

2 Prevod J. Kaštelana modifikovao Ž. Kaluđerović. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 56-60. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 61-66.

3 U Apolodorovoj *Hronici* piše da je Solon bio *arhont* 594/3 god. pre n. e., i da je umro 560/59 god. pre n. e., te je prema već poznatom datiranju trebao biti rođen negde oko 635 god. pre n. e. Slično piše i kod Diodora Laertija. D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 14-21. Detaljnije u vezi nekih nedoumica oko Solonove hronologije piše Hamond (N.G.L. Hammond). N.G.L. Hammond, „The Seisachtheia and the Nomothesia of Solon“, p. 71-83, u *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 60, 1940.

ju „političku” pozadinu. U početnim stihovima Solon se brani od optužbi da je ostavio mnoge poslove nedovršene, i zatim nastavlja (fr.24, st.8-27):

U božji grad, Atinu, vratih građane što behu rasprodani: jedni s nepravdom, a drugi s pravdom; jedne teška nevolja u bekstvo natjera, te jezik atički zaboraviše, jer su svakud lutali. A onima što ovde behu robovi i drhtahu pred svojim gospodarima slobodu dadoh. Tako vlašću zakona dovedoh u sklad nasilje i pravičnost, i što obećah, sve to lepo ispunih. I zakon jedan, puku k’o i plemiću, donesoh i napisah istu pravicu za svakoga. Da neko drugi dobi vlast, zlomišljenik i čovek srebroljubiv još, taj puka ne bi zadrž’o. Da ispunih što s jedne strane sviđalo se jednima, a s druge opet što su drugi snovali, naš grad bi mnoge građane izgubio. I zato na sve strane davah zaštitu i okretah se k’o od pasa gonjen vuk.¹

πολλοὺς δ’ Ἀθήνας, πατρίδ’ εἰς θεόκτιτον,
ἀνήγαγον πραθέντας, ἄλλον ἐκδίκως,
ἄλλον δικαίως, τοὺς δ’ ἀναγκαίης ὑπὸ
χρειοῦς φυγόντας, γλώσσαν οὐκέτ’ Ἀττικὴν
ἴεντας, ὡς ἂν πολλαχῆ πλανωμένους·
τοὺς δ’ ἐνθάδ’ αὐτοῦ δουλίην ἀεικέα
ἔχοντας, ἥθη δεσποτῶν τρομευμένους],
ἔλευθέρους ἔθηκα. ταῦτα μὲν κράτει
νομοῦ βίην τε καὶ δίκην συναρμόσας
ἔρεξα καὶ διήλθον ὡς ὑπεσχ[ό]μιην.
θεσμούς δ’ ὁμοίως τῷ κακῷ τε κάγαθῷ,
εὐθεῖαν εἰς ἕκαστον ἀρμόσας δίκην,
ἔγραψα. κέντρον δ’ ἄλλος ὡς ἐγὼ λαβίων,
κακοφραδῆς τε καὶ φιλοκτῆμων ἀνῆρ,
οὐκ ἂν κατέσχε δῆμον. εἰ γὰρ ἤθελον
ἂ τοῖς ἐναντιο[ισι]ν ἦρδανεν τότε,
αἰετὶς δ’ ἂ τοῖσιν οὔτεροι φρασαιατο,
πολλῶν ἂν ἀνδρῶν ἥδ’ ἐχηρώθη πόλις.
τῶν οὐνεκ’ ἀλκὴν πάντοθεν ποιούμενος
ὡς ἐν κυσὶν πολλῆσιν ἐστράφην λύκος.

Solon u 9. stihu, govoreći o svojim sugrađanima koji su bili prodati i gotovo zaboravili maternji jezik, kaže da se nekima to desilo ἄλλον ἐκδίκως. Đurić je ovu sintagmu preveo sa „jedni s nepravdom”, što nije netačno, mada je ovde potrebno napraviti izvesnu dopunu i preciziranje. Grčki prilog ἐκδίκως može se prevesti i kao „nepravedno”, premda u jeziku starih Helena postoji reč ἄδικος, koja se prevodi kao „nepravedan”, tj. u obliku priloga ἀδικῶς kao „protiv pravde”, „nepravim načinom”. Pomenuto ἐκδίκως je složenica od ἐκ i δίκη, gde je ovo ἐκ predlog koji znači „iz”, „od (čega) dalje”, „sa” i primenjuje se lokalno, temporalno i kauzalno, te bi drugi mogući prevod obeležavao onoga „koji je izvan prava”, tj. nešto „izvanzakonito”.⁴

Pojavljivanje pravde na tri mesta (st.10, 16 i 19) u dvadesetak stihova 24. fragmenta, pokazuje da upotreba termina δίκη na ovome mestu podseća na „pravdu” koja se može pronaći prilikom analize Homerove *Ilijade*. Na samom početku ovog pasusa stoji da stanovnici Atine mogu biti prodati, i da se sam čin može obaviti „pravedno”, a takođe i „s onu stranu pravde”. Drugačije rečeno, gubitak slobode može se odigrati u ili izvan odgovarajućeg načina postupanja, dok legalitet prodaje kao takve na ovom mestu nije

4 Engleski prevodi za imenicu i za prilog su: „without law“, „lawlessly“, „extra-justly“, „carrying out justice“, a nemački: „aufser dem Recht seiend“, „ungerecht“. Ril (T.E. Rihll) na 112. str. rada „EKTHMOPOI: PARTNERS IN CRIME?“, beleži da ἐκδίκως treba razmatrati kao „inadequacy“, što se može prevesti kao „nedovoljnost”, „neprimerenost”, „manjkavost”, značenje koje, po njemu, može biti redukovano na „incompleteness“, tj. „nepotpunost”, „nedovršenost”. Latinski prevod grčkog ἐκδίκως je *exlex*.

doveden u pitanje. Pored primerenog postupanja, kako stoji u 16. stihu, može se koristiti i βίην. Solon očigledno može zamisliti da se *dike* i *bia* „dovode u sklad” (συναρμόσας), što bi, po nekim komentatorima, i odražavalo njegovo viđenje političkog delanja u celini. Premda Solon upotrebljava istu reč kao i Hesiod (βία), potrebno je napraviti distinkciju između razumevanja ovog termina kod dvojice mislilaca. Kod Hesioda se *bia* odnosi na prirodni poredak, dok se kod Solona ona tiče načina funkcionisanja *poliskog* poretka. Naime, evidentno je da nema zajednice u kojoj nije postojalo „nasilje” u nekom obliku. Solon živi i u vremenu veće zastupljenosti elemenata pisane kulture, nego što je to slučaj sa Hesiodom, te je u mogućnosti da pronikne dublje u prirodu pravde kako je ona dramatzivovana u *Ilijadi*. Ono što on sada „piše” (ἔγραψα) su „zakoni” (θεσμούς), a pravda je nešto što se daje svakome, otvoreno i kako dolikuje. Reference koje se tiču *dike* odnosile su se na proces prilagođavanja i svojevrsnog posredovanja, koje je zahtevalo znatnu „diplomatsku” umešnost. Ovo je bilo neophodno zato što se procenjivanje i prosuđivanje odvijalo uz ekvivalenciju i odgovarajuću proporciju i zavisilo je od statusa i okolnosti, te mu je i „dolična” primena bila takva. Reč je, dakle, o pravdi a ne o uravnilovci. Solon, jednako kao i Hesiod, prihvata postojanje razlika između „puka” (κακῶ) i „plemića” (κἀγαθῶ) (24.18), kao normalnu činjenicu života svoga vremena. Poema je pisana nakon *Seisachtheie*,⁵ što potvrđuju reči koje stoje neposredno pre njenog izlaganja: „A opet, o ukidanju dugova i o onima koji pre behu robovi, a potom behu otpušanjem dugova oslobođeni”⁶ ([πάλιν] δὲ καὶ περὶ τῆς ἀποκ[ο]πῆς τῶν χ[ρ]εῖῶν καὶ τῶν δουλευόντων μὲν πρότερον, ἐλευθερωθέντων δὲ διὰ τὴν σεισάχθεια). Ovo ukazuje da je po prethodnim zakonima o dugovanjima postojala razlika između „uglednika” i „običnog naroda”, tj. između *gennetae* i *orgeones*.⁷ Hesiod je utvrdio da obest može povrediti i jedne i druge, kao što im i pravda, kao opreka obesti, može doneti prednosti i pogodnosti. Počevši od 18. stiha 24. fragmenta Solon demonstrira kako izgleda njegovo viđenje stvari. Stihovi koji stoje na samom početku ovog, kako ga Jeger zove, „velikog jamba” (24.1-7) glase:

No šta ne učinih
od svega čega radi ujedinih narod?
Potvrđice mi to pred sudom vremena
najveća mati besmrtnika olimpskih,
najbolja, Zemlja crna, s koje nikad ja
na mnogi način makoh kamen i s njim dug.
A pre je robovala, sad je slobodna.²

ἐγὼ δὲ τῶν μὲν οὖνεκα ξ[ι]νὴ γαγον
δῆμον, τί τοῦτων πρὶν τυχεῖν ἐπαυσάμην;
συμμαρτυροίη ταῦτ' ἂν ἐν δίκῃ χρόνου
μήτηρ μεγίστη δαιμόνιον Ὀλυμπίων
ἄριστα, Γῆ μέλαινα, τῆς ἐγὼ ποτε
ὄρους ἀνείλων πολλαχῆ πεπεηγότας,
πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρη.

5 Grčka imenica ženskog roda σεισθηεια se prevodi kao „otпуст dugova”, „sniženje kamata”, doslovno kao „stresanje tereta tj. dugova”. Uz pojam σεισθηεια uz Solonovo ime najčešće se vezuje i imenica ženskog roda νομοθεσια („zakonodavstvo”, „izdati zakoni”).

6 Prev. P. Jevremović. Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 43. Original je preuzet iz *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Academia Regia Borussica, vol. 3. Libr. deperd. frag., Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987, s. 585.

7 Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 39. Detaljnije o ovoj distinkciji piše Hamond. N.G.L. Hammond, „Land Tenure in Attica and Solon’s Seisachtheia“, p. 76-98, u *The Journal of Hellenic Studies*, vol.81, 1961.

Dilema koja se pojavljuje u vezi s prevodom u trećem stihu 24. fragmenta je kako prevesti sintagmu *ἐν δίκῃ χρόνου*, koju je Đurić preveo sa „pred sudom vremena”. Neki filozofi smatraju da postoje razlozi da se navedena sintagma prevede i „po pravdi vremena”, u smislu da bi vreme moglo biti napisano velikim slovom kao nekakva vrsta metafizičkog entiteta koje nameće vladavinu pravde nad događajima. Postoje i tvrdnje da je, na osnovu upotrebe grčkog jezika u arhaičkoj epohi, ovakva teza malo verovatna, odnosno da fraza *ἐν δίκῃ χρόνου* sasvim moguće znači „tok pravednog postupka provodi se s vremenom”. Najzad, kovanica „pred sudom vremena” ima u sebi „pravni” primesa, premda je diskutabilno da li je uže značenje *dike* koje ima veze sa pravosudnim stvarima već bilo u upotrebi.

Vidljivo je i iz ovih sedam stihova da je potreban odgovarajući postupak, ma koliko dugo on potrajao, da bi se nešto obavilo. Solon je bio suočen sa pritužbama i zahtevima da obrazloži svoje postupke. On sa polja uklanja zloglasne kamene stubove sa zabeleženom količinom duga, koji su bili postavljeni kao znak da je dotično zemljište bilo zaduženo. Zatim oslobađa od dugova i one koji su za njih bili garantovali svojim telom, i zabranjuje ubuduće takvo pozajmljivanje novca. Najzad, Solon otkupljuje one koji su kao robovi bili prodati i već gotovo zaboravili maternji jezik. Da bi malim posednicima obezbedio budućnost, on određuje meru zemlji koju pojedinac ne sme da prekorači. Pošto je zemlja smatrana za svetinju, činjenica da je bila opterećena kamenim stubovima tj. teškim dugovima, za Solona je bila dokaz njenog obesvećenja, i zato je on i poziva da svedoči. Potrajaće neko vreme dok majka Zemlja ne „potvrdi” njegove zasluge za ujedinjenje naroda, a poštovanje koje je Solon izgubio trebalo bi da se povрати njenim ubedljivim svedočenjem. „Pravda” vremena će, stoga, biti srazmerna i recipročna po svojim efektima i rezultatima.

Drakonovo zakonodavstvo je uzrokovalo da „mnogi budu potčinjeni manjini”, i produbilo ekonomsko-socijalnu krizu u *polisima* do te mere da su građani morali birati iz svojih redova svojevrstne posrednike, koji su odgovarajućim zakonodavnim merama nastojali prevazići razdore oko oblika vlasti. Solon je po „rodu i po ugledu bio prvi, no po imetku i po uticaju bio je srednje /klase/”, a Atinjani su mu dali sva ovlašćenja zakonodavca, da bi ostvario široki program socijalnih, političkih i ekonomskih reformi radi uspostavljanja jedinstva *polisa*. Solon je, kako izveštava Aristotel, utvrdio ustav i dao druge zakone, a istovremeno ukinuo Drakonove zakone, osim jednoga koji se odnosio na ubijanje ljudi. Neki od zakona koje je Solon doneo su, pored već pomenutih, i: zakon da oni koji „se u stranačkim borbama ne opredele ni za jednu stranu budu /proglašeni/ nečasnim i da budu lišeni prava građanstva”;⁸ zakon o nasledstvu i naslednicima; zakon o tome da ako neko ne vodi računa o svojim roditeljima, bude zbog toga proteran; zakon da slična sudbina zadesi i onoga ko proćerda svoju očevinu; zakon da neradnika može da optuži svako ko to poželi; zakon „koji javnog razvratnika lišava prava da javno govori u skupštini”;⁹ zakon o oporukama; zakon o kalendaru, itd.¹⁰

8 Prev. P. Jevremović. Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΑΑΤΩ, Beograd 1997, str. 41.

9 D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 17.

10 Osim izreka „Ništa previše” i „Ne oholi se”, Solon je poznat i po izrekama: „Čuvaj svoju plemenitost, pouzdanija je od zakletve”, „Ne laži, govori istinu”, „Ako smatraš pravednim da ti drugi polažu račun, podnosi to i sam”, „Poštuj prijatelje”. Prev. Ž. Kaluđerović. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 58. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 63.

Solona su njegovi sugrađani pozvali sa namerom da se izbegne tiranija, pa je jasno da on sam nije želeo da postane tiranin. On je, pored toga, ometao i Pizistrata u nameri da učini istu stvar. „Pošto ne htede /svoje zakone/ menjati a ni omrznuti se /sugrađanima/”, Atinjanin je oputovao za Egipat, rekavši da se neće vraćati deset godina. Prema Aristotelu, Solonovo obrazloženje je bilo da on ne treba da ostane da tumači zakone, već da svako treba da čini onako kako je u njima napisano. Dajući svome *polisu* najbolje zakonodavstvo Solon je, otišavši, „spasavao domovinu”. Pošto nije uspeo u nameri da Pizistrata spreči da postane tiranin, na njegov poziv da se vrati u Atinu, Solon je odgovorio da to nije moguće, jer je on Atinjanima dao ravnopravnost, pa bi svojim povratkom odobrio ono što Pizistrat radi, a protiv čega je bio sve vreme.

Solon u 5. fragmentu na sledeći način objašnjava promene i reforme koje je inicirao:

Narodu dadoh toliku moć kolika mu je dovoljna,
niti mu čast oduzeh, niti joj šta dodadoh.
Drugi pak imahu vlast i bogatstvom behu ugledni,
a za njih se postarah da im se ništa sramotno ne dogodi.
Stadoh držeći jak štit među jednima i među drugima,
da niko nema snage da zlo čini drugome.³

δήμῳ μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον γέρας, ὅσσον ἀπαρκεῖ,
τιμῆς οὐτ' ἀφελῶν οὐτ' ἐπορεξάμενος·
οἱ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγῆτοί,
καὶ τοῖς ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν.
ἔστην δ' ἀμφιβαλῶν κρατερόν σάκος ἀμφοτέροισι,
νικᾶν δ' οὐκ εἶασ' οὐδετέρους ἀδίκως.

U jednom delu *Ustava atinskog* Stagiranin govori o tri stvari koje su u Solonovom ustavu najnarodskije ili najdemokracičnije. Pored zabrane „davanja zajmova na telo” i „davanja prava svakom građaninu da učestvuje u radu suda”, navodi i to „što je svakom ko to hoće postalo moguće da se zauzme za one kojima je nepravda učinjena”¹¹ (ἔπειτα τὸ ἐξεῖναι τῷ βουλευμένῳ τιμωρ[εῖ]ν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων). Zauzimanje za nepravdu koja je učinjena drugom ukazuje na, kako je već rečeno, primarno ljudsku dimenziju razumevanja i kreiranja tzv. zakonske pravde. Ali i ne samo to, ova gnomska refleksija upućuje na slobodno konstituisanje običajnosne svesti i prijemčivost građana za uvažavanje pravde kao ontološkog temelja helenskog *polisa*.

Od didaktičkih elegija koje je napisao Solon dve su uglavnom sačuvane. Jedna od sedamdeset šest stihova uključena je potom u antologiju koju je kompilirao Stobej u V veku naše ere, dok je druga od trideset devet stihova, po svoj prilici nepotpuna, navedena u Demostenovim beleškama.

Dužu od pomenutih elegiju pod brojem 1, koja je sačuvana u celosti, Vilamovic naziva „prvinom moralne dijalektike”, a Đurić za nju kaže da je cela „posvećena razmišljanju o bogatstvu”. Ova elegija, koju stari gramatičari zovu Ἐλεγείαι εἰς ἑαυτὸν („Opomene samom sebi”), osim obraćanja muzama bavi se i pitanjem lične odgovornosti, potvrđujući time koliko ovaj problem okupira samog Solona. Pjesma pokazuje i običajnu

11 Prev. P. Jevremović. Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 42. Original je preuzet iz *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Academia Regia Borussica, vol. 3. Libr. deperd. frag., Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987, s. 584.

uljuđenost starog plemstva, sa njenim tradicionalno izraženim respektom prema časti i posedovanju materijalnih dobara u gradu-državi, koja se prepoznaje i u stvaralaštvu Teognida i Pindara, pa i u Homerovoj *Odiseji*. U njoj, osim prožimanja Solonovim poimanjem „prava” i svojevrsnom teodicejom, izranja na videlo i uticaj Hesiodovog načina komponovanja stihova. Gagarin dodaje da bi se moglo reći da je u ovom fragmentu na delu, štaviše, Solonovo komentarisanje *Poslova i dana*.¹² Upoređivanje sa prethodnicima ima poreklo u homerskom opisu Zevsove srdžbe, koja je podstaknuta izgonom *dike* sa *agore* i davanjem oduška sebi u bujicama koje uništavaju „dela” ljudi. Solon piše da Zevs nikada ne prenaljubljuje u svom gnevu kao što to čini čovek, nego „jednoga sustigne odmah, drugoga docnije”.¹³ Ono što je snažno izraženo u poemi je atmosfera *Poslova i dana* koja se manifestuje, pre svega, u preobraćanju ljutnje Homerovog Zevsa u svesnu delatnost božanske retributivnosti.

Solonova poema obelodanjuje upozorenja protiv „nepravednih dela” koja su takođe i „dela *hybris*” (1.11,12,16). On takođe podseća ne samo da „pravda nikad ne propusti da dođe kasnije” (πάντως ἕσπερον ἦλθε δίκη, 1.8), nego i da „nevolja brzo kalja”. Poema se zaključuje aforistično sa „nevolja diže glavu potom: Zevs joj šalje adekvatnu naknadu tj. globu” (1.75-76). Uočava se da Atinjanin crpe terminologiju iz istog „rezervoara” predaje kao i njegovi prethodnici. Moguće je da, kada Solon govori o nepošteno stečenom bogatstvu, sledeći „onoga koji se opire poslušnosti [diktatu] nepravednih dela” (1.12-13), priziva onu *dike* Hesioda koja „očiju suznih gradovim“, naseljim ljudskim luta” (*Poslovi i dani*, st.222). Solonov Zevs, konačno, koji „svačemu nadzire svršetak” (1.17), i koji nikada „nije zatečen u neznanju” (1.27), može biti i Hesiodov svemoćni Zevs koji „sve spozna i čije oko sve vidi” i od koga ništa ne može biti „sakriveno” (*Poslovi i dani*, st.267-268).

Kraća elegija¹⁴ sadrži, u okviru tri stiha (3.14-16), personifikaciju Pravde koja je napisana na veoma izražen i eksplicitan način. Evo kako glase prvih deset od trideset devet sačuvanih stihova ove pesme (3.1-10):

12 M. Gagarin, “Dike in Archaic Greek Thought”, p. 190, u: *Classical Philology*, Vol. 69, No. 3 (Jul., 1974).

13 Ostvald poredeći Solonovu *dysnomiu* sa sličnom Hesiodovom ukazuje da Solon „hotimično smišlja ove promene”. M. Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford, 1969, p. 67. Postoje, dakako, brojne paralele koje su komentatori nalazili sa Homerom i sa Hesiodom, i njihov uticaj na Solonove pesme. Naglašavanje „dela” ljudi kao signifikantnog testa ljudskih kvaliteta (imenica se pojavljuje sedam puta u poemi) npr. neodoljivo podseća na slična mesta u Hesiodovim *Poslovima i danima*.

14 Vlastos kaže da je ovaj fragment (po numeraciji koju on sledi označen brojem 4), dokument od najveće važnosti u razvoju grčke političke ideje. G. Vlastos, “Solonian Justice”, p. 65, u: *Classical Philology*, Vol. 41, No. 2 (Apr., 1946).

Naš grad nikad neće pasti po Divovoj sudbi ni po volji blaženih besmrtnika; njega srčana čuvarica, kćerka svemogućeg oca, Palada Atena, zakriljuje svojim rukama. Ali veliki grad bezumljem svojim hoće da upropaste plemići lakomi na bogatstvo; vođe narodne ne znaju za pravdu, i oni će uskoro zbog samosionosti trpeti velike jade, jer ne umeju oholost savladati niti uživati sadašnje radosti u tišini gozbe.⁴

ἡμετέρη δὲ πόλις κατὰ μὲν Διὸς οὐποτ' ὀλεῖται
 αἴσαν καὶ μακάρων θεῶν φρένας
 ἀθανάτων·
 τοίη γὰρ μεγάθυμος ἐπίσκοπος ὄβριμοπάτρη
 Παλλὰς Ἀθηναίη χεῖρας ὑπερθεῖν ἔχει·
 αὐτοὶ δὲ φθείρειν μεγάλην πόλιν ἀφραδίησιν
 ἄστοι βούλονται χροήμασι πειθόμενοι,
 δήμου δ' ἡγεμόνων ἀδίκος νόος, οἷσιν
 ἐτοῖμον
 ὕβριος ἐκ μεγάλης ἄλγεα πολλὰ παθεῖν·
 οὐ γὰρ ἐπίστανται κατέχειν κόρον οὐδὲ
 παρούσας
 εὐφροσύνας κοσμεῖν δαιτὸς ἐν ἡσυχίῃ.

Navedeni stihovi prenose atmosferu turobne Atine Solonovog doba, gorljivo dodajući u nastavku poeme upozorenja protiv bilo kakvog ponašanja koje je može ugroziti. Paralele se opet mogu pronaći kod Hesioda, jer i on kada glorifikuje pravdu uvek ima na umu *polis*. Solonova Atina koja je „naš grad” (*ἡμετέρη δὲ πόλις*),¹⁵ nije mesto kome je namenjeno da jednostavno podnosi sudbinu Zevsovih odluka. Solon odbija Hesiodovu pesimističku alternativu, ali i nastavlja da ponavlja neka od upozorenja pesnika iz Askre. Nije nužno nabrajati sva mesta koja bi bila zanimljiva za komparaciju, već treba dodati da Hesiodova sintaksa najpre dozvoljava da se *dike* žali na ljude, da bi zatim postala zastupnik *demosa* koji je patio zbog grehova svojih vladara. Solon na početku kori „plemiće”, ali onda zastupa „vođe narodne” (tj. „vođe *demosa*”), ponavljajući tako dvosmislenost vlastitog prauzora, baš kao i ponovna upotreba formulacije „ne znaju za pravdu” (tj. „su nepravednog uma”). Vođe *demosa* prema 14. Solonovom stihu „niti čuvaju uzvišene temelje Dike” (prev. Ž.K.) (*οὐδὲ φυλάσσονται σεμνὰ Δίκης θεμέθλα*), iako, ako se dalje prave paralele, nasuprot njim stoji Hesiodovih trideset hiljada „besmrtnih Diva [koji] na pravdu paze”. Kod Hesioda pravda se može i žaliti, pa „Kada je povrijedi netko, krivo se kunuć’, Namah uz oca uz Diva sjeda, Kronionu Čud ljudi nepravdi sklonih otkriva ona” (*Poslovi i dani*, 258-260) i zahteva primenu odgovarajuće kazne, za razliku od Solona gde je ona ta koja sama dosuđuje „primerenu kaznu”. Sličnosti postoje i sa stihovima 815 i 816 iz Hesiodove *Teogonije* („Slavni saveznici, međutim, gromovnog Zeusa, Dvore nastavaju svoje uz dno Okeana rijeke”,¹⁶ *Αὐτὰρ ἐρισμαράγοιο Διὸς κλειτοὶ ἐπίκουροι δῶματα ναιετάουσιν ἐπ’ Ἰκκαονοῖο θεμέθλοισι*). Preciznije, reč koja povezuje mudrace je *θεμέθλα*, koja se prevodi kao „položeni temelj”, „donji temelj”, „osnova”, i u upotrebi je kod Hesioda da opiše dom koji je Zevs dodelio kao nagradu trojici junaka (Kotu, Giju i Brijareju), uz čiju pomoć je savladao Titane. Pomenuto

15 *Polis* koji se ima na umu nije onaj Hesiodov iz *Poslova i dana* (240 i 269 stih), već „naš”. Grčko *ἡμετερος* osim „naš”, znači i „od nas”, „za nas”, često i „mi”, što dovoljno govori o prisvojnom karakteru ove reči.

16 Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975, str. 31, stih 815-816. Original Hesiodove *Teogonije* preuzet je sa sledeće Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/en/texts1en.htm>.

mesto u vezi je i sa stihovima 807-809 istog spisa („Ondje su tamnoj zemlji, a također Tartaru mračnom, A i neplodnom moru i nebu punom zvezda - Svima njima po redu počeci i granice njine”,¹⁷ [“Ἐνθα δὲ γῆς δνοφερῆς καὶ Ταρτάρου ἠερόεντος πόντου τ’ ἀπρυγέτιο καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος ἐξείης πάντων πηγαὶ καὶ πείρατ’ ἔασιν]), koji rezervišu za Zevsove saveznike sasvim posebno mesto unutar *kosmosa*, koje takođe može biti shvaćeno i kao njihovo počelo. Nameće se pitanje: da li Solonova Pravda može zauzeti ovo mesto, i da li njegova metafora dozvoljava njeno premeštanje iz područja ljudskih stvari u kosmičku sferu. Doista nije lako izaći na kraj sa dvosmislenošću njene pozicije da ima pravo da štiti čoveka, i njene moći da ga istovremeno sankcioniše. Da Solon ima u vidu Dike možda se može zaključiti iz činjenice da joj se pripisuje znanje „sadašnjosti, budućnosti i prošlosti”¹⁸ događaja, koje je oblikovano na osnovu tvrdnje da je autor *Teogonije* to učinio za sebe, ili za svoje muze, u uvodu u navedeno delo („A Muze za mene je ubraše te mi Uliše pjesmu božansku da slavim budućnost i prošlost”,¹⁹ ἐνέπνευσαν δέ μοι ἀοιδὴν Δέσπιν, ἴνα κλείοιμι τὰ τ’ ἐσόμενα πρό τ’ ἔοντα).

Solon na početku poslednjih deset stihova poeme, koju mnogi zovu jednostavno *Eunomia*, kaže (3.30-39):

To mi duša naređuje da naučim Atinjane kako bezakonje najviše zala donosi gradu, a zakonitost svuda iznosi na vidik poredak i sklad i brzo baca u okove one koji su nepravlični. Ona divljeg ublažuje, obuzdava oholog, samosionost obara, te u klici briše trag svakoj ludosti. Ispravlja krive sudove i suzbija drska dela, a uništava dela razдора. Zauustavlja gnev besne svađe, te je sve pod njome u ljudi složno i trezveno.⁵

ταῦτα διδάξει θυμὸς Ἀθηναίου με κελεύει,
ὡς κακὰ πλείστα πόλει Δυσνομίη παρέχει·
Εὐνομίη δ’ εὐκοσμοῦ καὶ ἄρτια πάντ’
ἀποφαίνει,
καὶ θὰ μὰ τοῖς ἀδίκους ἀμφιτίθησι πέδας·
τραχέα λειαίνει, παύει κόρον, ὕβριν ἄμαυροῖ,
αὐαίνει δ’ ἄτης ἀνθεα φύομενα,
εὐθύνει δὲ δίκας σκολιάς, ὑπερήφανά τ’ ἔργα
πραύνει· παύει δ’ ἔργα διχροστασίης,
παύει δ’ ἀργαλέης ἔριδος χόλον, ἔστι δ’ ὑπ’
αὐτῆς
πάντα κατ’ ἀνδρώπους ἄρτια καὶ πινυτά.

U ovih deset stihova Solon nabraja koje pozitivne efekte nosi *eunomia*,²⁰ odnosno šta su posledice pridržavanja njene opreke, *dysnomie*.²¹ Mnogi od ovih stavova po-

17 Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975, str. 31, stih 807-809. Original Hesiodove *Teogonije* preuzet je sa sledeće Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/en/texts1en.htm>.

18 Solon u 15. i 16. stihu nešto slično i govori.

19 Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975. Str. 9-10, stih 31, 32. Original Hesiodove *Teogonije* preuzet je sa sledeće Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/en/texts1en.htm>.

20 Imenica ženskog roda εὐνομία znači „dobro obdelavanje zakona”, „zakonitost”, „red i zakon”, „dobra uredenost”, konačno ona znači i „pravičnost”.

21 Imenica ženskog roda δυσνομία može se prevesti kao „bezakonje”. Ona, treba dodati, može biti prenesena na naš jezik i kao „nezakonito postupanje”.

javljuju se u poeziji pripisanoj Tirteju pre njega i Teognidu posle njega, do te mere da se ponavljaju ne samo pojedine fraze već i čitavi stihovi. Treba napomenuti da je kod Solona *Dike* veličana, ali i zamenjena sa drugom osobom *Eunomijom*, da bi njihove posebne moći potom bile slavljene u različitim verzijama. Za ovakvu odluku Solon je potporu mogao potražiti ponovo kod Hesioda. Hesiod ih je, u *Teogoniji* (st.901-902), načinio sestrama, rekavši da je Temida kao Zevsova žena rodila, između ostalih, i dve ćerke Eunomiju i Diku (Δεύτερον ἡγάγετο λιπαρὴν Θέμιν, ἣ τέκεν Ὠρας, Εὐνουμίην τε Δίκην τε καὶ Εἰρήνην τεθαλυῖαν). *Eunomiji* atinski mudrac pripisuje da, među mnogim dobrim stvarima koje čini, „ispravlja i iskrivljene pravde”, što je varijanta tradicionalnog jezičkog izražavanja proceduralnih „prava” argumentovanih i presuđenih na *agori* bez privilegovanih pojedinaca.²²

Činjenica da su bogati Atinjani postajali sve bogatiji, a da su siromašni stanovnici zbog nagomilanih dugova postajali robovi, odnosno da je postojala realna mogućnost da Atina ostane bez *demosa*, nagnala je Solona da uvede niz novina u njen politički i ekonomski život. Prema beleškama Diogena Laertija na pitanje šta bi trebalo učiniti da ljudi čine manje nepravde, Solon je odgovorio: „Kad bi se ljudi kojima nije nanesena nepravda ljutili isto onoliko koliko i oni kojima je nepravda učinjena”,²³ (εἰ ὁμοίως,» ἔφη, «ἄχθονται τοῖς ἀδικοῦμένοις οἱ μὴ ἀδικούμενοι). Kada se ovom nagovoru na solidarnost doda da je Solon omogućio svakom građaninu, čak i nadničaru, da učestvuje u radu suda („Jer, zagospodari li narod sudom, zagospodariće i državom”)²⁴, uviđa se dubina reformi koje je Solon preduzeo da bi spasio *polis*. Nepravda je trebalo biti briga svakog građanina *polisa*, kao što je bilo potrebno omogućiti siromašnjijima („zeugiti” i „teti”) učestvovanje u radu skupštine (*eklesije*) i „sudu zakletih” (*helijeji*). Svojim reformama Solon je, drugim rečima, „oslobodio narod kako za dati trenutak tako i za budućnost”.²⁵ Iako je Solon svim građanima omogućio učešće u nekom obliku vlasti, on je ipak više državne funkcije bio rezervisao za bogatije („pentakosimedimni”, „konjanici”), ne bi li im tako osigurao srazmerno najviše počasti. Naime, Atinjanin je, na osnovu podele stanovništva prema imovinskim cenzusima na četiri grupe, izbor arhonata, a samim tim i ulazak u areopag, ograničio na dve poslednje pomenute kategorije („pentakosimedimni”, „konjanici”).

Treba reći da ni *Seisachtheia* nije podrazumevala preraspodelu zemljišta, već samo ograničavanje gornjeg imovinskog cenzusa posedovanja zemlje, koji bi onemogućio velike razlike u bogatstvu građana, jer je Solon smatrao da bi redistribucija vodila nive-liranju imovinskih razlika između aristokratije i naroda. Sve ovo, konačno, pokazuje da

22 Gagarin tvrdi da dve pominjane poeme (označene brojevima 1 i 3), kada se razmotre u celosti, istina, sadrže Solonove esencijalne poglede na *dike*, ali da se ni jedna od njih ne bavi isključivo, pa čak ni primarno sa *dike*. Po Gagarinu centralna tema obe poeme je ekonomski napredak i propadanje. M. Gagarin, “Dike in Archaic Greek Thought”, p. 190, u: *Classical Philology*, Vol. 69, No. 3 (Jul., 1974).

23 Prev. A. Vilhar. D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 18. Original *Života i mišljenja istaknutih filozofa* preuzet je sa sledeće Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl01.html#solon>.

24 Prev. P. Jevremović. Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 42.

25 Prev. P. Jevremović. Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 39.

je Solon, spasavajući Atinu, načinio niz radikalnih rezova u svim sferama života njenih građana, ali i da je istovremeno pazio da pravda bude prisutna samo kao distributivna, odnosno kao ona koja će sve vreme voditi računa o odnosu ekvivalencije između nečiji statusa i zasluga koje mu na osnovu toga pripadaju.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Faculty of Philosophy, Novi Sad

UNDERSTANDING OF JUSTICE IN SOLON'S ELEGIES

Abstract: This paper investigates the understanding of justice in the known verses of Solon elegies. These elegies, according to the author, imply, so called legal justice, which is a consequence of Solon's determination to understand the laws and justice primarily as a human creation; however at the same time he recognizes the legitimacy of the traditional order being established within the divine order of the world. Athenians actually gave to Solon all authorities of a law-maker in order to enable him to implement a broad range of social, political and economic reforms with the purpose to achieve the unity of the *polis* which, at that time, was in a deep crisis. While saving the Athens, Solon made a series of radical cuts in all spheres of its life, but that, however, did not mean equating the property related and other differences between the aristocracy and *demos*. Solon, eventually, did not understand the justice as the right of every citizen to have or receive the same amount of honor and goods at distribution, i.e. arithmetic equality, but more as a distributive or geometric proportion which was taking into account somebody's rank and merits belonging to him accordingly.

Keywords: Solon, justice, legal justice, *polis*, arithmetic equality, geometric proportion.